

Ірина Сергіївна КУРБАТОВА,

*здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії прокуратури України, старший прокурор
відділу прокуратури м. Києва*

ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЩОДО ОСОБИ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ОБТЯЖУЄ ПОКАРАННЯ

Практична потреба у дослідженні проявів злочинності щодо осіб похилого віку визначена високим рівнем уразливості літніх осіб, які є однією з найбільш соціально незахищених категорій населення. Старість сьогодні розуміється як синонім згасання, що породжує витіснення на периферію суспільного життя. Пов'язана із виходом на пенсію зміна соціального статусу людей похилого віку відображається не лише на їх матеріальному становищі, а й на моральному стані кожного з них. До цього додаються проблеми зі здоров'ям. У підсумку літні люди поступово набувають якості маргінальної особистості. Наведене, у разі вчинення щодо таких осіб злочинів, характеризує цинізм, зухвалість та прояв інших низьких моральних якостей винних осіб, що у сукупності зумовлює підвищену суспільну небезпечність цих злочинів.

Важливу роль у захисті осіб похилого віку від злочинних посягань відіграє кримінальний закон. Зважаючи на високий ступінь їх суспільної небезпечності, посилюючим засобом кримінально-правового захисту осіб похилого віку є визнання вчинення проти них злочинів як обставини, що обтяжує покарання.

В теорії кримінального права дослідження цих та інших факторів спеціально проводилося, зокрема, такими ученими, як Я. Ю. Васильєва, С. С. Гаскін, І. І. Карпець, Л. Л. Кругліков, О. О. Мясніков, І. М. Федорчук. У роботах М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, І. І. Гореліка, В. К. Грищука, В. Т. Маляренка, В. В. Полтавця, В. І. Тютюгіна, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, та іншими науковцями, а аналіз обтяжуючих обставин досліджувався здебільшого в контексті інших проблем призначення покарання. Аналіз наукових робіт дає підстави для висновку, що сучасна доктрина кримінального права виробила загальні позиції щодо розуміння юридичної природи обтяжуючих обставин, їх кримінально-правового значення, співвідношення із кваліфікуючими ознаками складів злочинів. Так, спільними у визначенні обтяжуючих обставин стали їх такі характеристики: 1) такі обставини свідчать про підвищений ступінь суспільної небезпеки злочину та/чи особи винного; 2) посилюють міру призна-

чуваного кримінального покарання в межах санкції статті Особливої частини КК України; 3) виступають засобом індивідуалізації покарання; 3) мають вичерпний характер та не підлягають розширенню судом; 4) не утворюють ознак складів злочинів, а відтак не впливають на диференціацію кримінальної відповідальності [1]. Разом з тим в юридичній літературі недостатньо уваги приділено саме вивченню питання про визнання такою обставиною вчинення злочинів щодо осіб похилого віку. Його розгляд і є метою цієї статті.

Аналіз норм кримінального законодавства радянського і сучасного періодів засвідчив, що питання кримінально-правового регулювання визнання вчинення злочинів проти осіб похилого віку в числі обтяжуючих обставин вирішувалися по-різному.

Перший вітчизняний кодифікований кримінальний закон (КК УРСР 1922 року) містив перелік обставин, які мали враховуватися при визначенні міри покарання. Такими обставинами загалом були визнані ступінь і характер небезпеки, як самого злочинця, так і вчиненого ним злочину, зокрема такі: а) вчинення злочину в інтересах відновлення влади буржуазії чи в особистих інтересах; б) спрямованість злочину проти держави чи окремої особистості; в) вчинення злочину в стані голоду (неугодності) чи ні; г) вчинення злочину з низьких, корисливих мотивів чи без таких; д) вчинення злочину з повним усвідомленням заподіяваної шкоди або через неучтвство та неусвідомість; е) вчинення злочину професійним злочинцем або рецидивістом чи вчинення злочину вперше; ж) вчинення злочину групою осіб чи однією особою; з) вчинення злочину шляхом насилля чи без нього; и) вчинення злочину із заздалегідь обдуманим наміром, жорстокістю, хитрістю чи злочин вчинено у стані запальності, з необережності, легковажності чи під впливом погроз та примушування іншої особи (ст. 25) [2]. Як видно, наведений перелік обставин не був безпосередньо диференційований окремо щодо тих із них, які пом'якшують покарання, і тих, що його обтяжують. Серед останніх не передбачалося вчинення злочинів щодо осіб похилого віку.

Вперше це було передбачене в Кримінальному кодексі УРСР 1927 року. Артикул 43 цього Кодексу передбачав, що «суд, визначаючи заходи соціальної оборони¹, насамперед розв'язує справу про суспільну небезпечність розглядуваного злочину, після того,

¹ Відповідно до артикула 5 цього Кодексу такими заходами були: «судово-поправні, медичні та медично-педагогічні». Суд, визначаючи їх, мав брати до уваги «ступінь і характер небезпеки злочинця та заподіяного ним злочину, особовість злочинця, мотиви злочину, а також оскільки самий злочин за даних умовин місця й часу був суспільно небезпечним» (арт. 42 Кодексу).

визначаючи конкретні заходи, застосовує суворіші заходи соціальної оборони», зокрема «якщо злочин заподіяно з особливою жорстокістю, насильством чи хитрістю, або стосовно осіб, що через вік або інші умовини були в особливо безпорадному стані» (пункт «д») [3]. І хоча в цій кримінально-правовій нормі прямої вказівки на осіб похилого віку немає, загальне згадування віку словосполученням «через вік» дозволяє припустити, що дія цієї норми мала поширюватися також і на випадки вчинення злочинів проти осіб похилого віку, а не лише неповнолітніх.

Пряме унормування вчинення таких злочинів за обтяжуючих обставин було передбачене в Основах кримінального законодавства СРСР та радянських республік 1958 року. В пункті 5 статті 34 Основ визначалося, що при призначенні покарання обставинами, які обтяжують відповідальність, визнаються, зокрема, вчинення злочинів щодо малолітнього, старого або особи, що перебуває у безпорадному стані [4]. Така сама редакція цієї норми була передбачена в Кримінальному кодексі України 1960 року (пункт 6 статті 41) [5]. Ця норма збереглася і в нині чинному Кримінальному кодексі України від 5 квітня 2001 року (п. 6 частини 1 статті 67). Вона викладена в такій редакції: «при призначенні покарання обставинами, які обтяжують, визнаються... вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані» [6].

Таким чином, більш ніж півстолітній розвиток кримінального закону, зокрема в частині вчинення злочинів щодо найбільш незахищених верств населення (наразі — осіб похилого віку), свідчить про посилення відповідальності шляхом визнання таких злочинів як вчинених за обтяжуючих обставин. Іншими словами — про посилення кримінально-правової охорони цієї категорії осіб від злочинних посягань.

Застосування п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України передбачає правильне визначення віку осіб, на яких поширюється ця норма. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 року у ст. 10 визначає, що громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року [7]. Згідно зі статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року загальним пенсійним віком визначено 60 років, а спеціальним для жінок — від 55 до 60 років [8].

Важливе правозастосовче значення має питання співвідношення понять «безпорадний стан» та «похилий вік», які використовуються у п. 6 ст. 67 КК України, оскільки застосування цих понять на практиці викликає неоднозначну правову оцінку. Законодавець у зазначеній нормі розмежовує ці поняття, адже між ними стоїть сполучник «або». Разом з цим в кримінальному законі (КК України 2001 року), зокрема ст. 135, зазначено таке: «Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану». Тобто у цій статті, вважаємо, старість розглядається як чинник безпорадного стану. Аналогічної позиції дотримується і Пленум Верховного Суду України (далі — ВСУ).

Роз'яснення безпорадного стану він наводить, зокрема, стосовно згвалтування у ч. 1 п. 5 постанови № 5 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканності особи», де зазначено: «Стан потерпілої особи слід визнавати безпорадним, коли вона внаслідок малолітнього чи похилого віку, фізичних вад, розладу психічної діяльності, хворобливого або непритомного стану, або з інших причин не могла розуміти характеру та значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір» [9]. Тож у постанові визнано, що безпорадний стан особи може обумовити її похилий вік (не старість). При цьому варто наголосити, що у попередній постанові № 4 від 27 березня 1992 року «Про судову практику у справах про згвалтування та інші статеві злочини» Пленум ВСУ прямо не вказував на похилий чи на старечий вік (на відміну від малолітнього) у якості фактора безпорадного стану [10].

На думку професора В. К. Грищука, «безпорадний стан — це обумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами стан особи, в якому вона не може чинити опір злочинцеві або уникнути злочинного посягання» [11, с. 180]. С. Д. Шапченко вважає, що «перебування у безпорадному стані означає, що потерпілий не може уникнути посягання чи протистояти йому з будь-яких причин, зокрема, у зв'язку з інвалідністю, хворобою, втратою свідомості тощо» [12, с. 138]. На думку Є. Б. Дороніної, безпорадний стан людини — це наявність в її організмі фізичних, психічних або психофізіологічних якостей, що виключають можливість самостійно вжити заходів, необхідних для самозбереження у момент злочинного посягання [13, с. 55]. Очевидно, що досягнення особою похилого віку далеко не завжди поєднується з безпомічністю, потребою допомоги і підтрим-

ки. Така людина зазвичай ще в змозі захистити себе, хоч можливість протидіяти протиправним посяганням у неї й знижена. Цим, видається, і можна пояснити позицію законодавця, який у ст. 67 КК України 2001 року намагався наголосити саме на «похилий вік», відмежувавши його від безпорадного стану сполучником «або». Це свідчить про бажання (яке, поза сумнівом, слід підтримати) посилити міру покарання за вчинення злочинів щодо таких осіб.

Вчинення злочину щодо особи похилого віку віднесене законодавцем до тієї категорії обтяжуючих покарання обставин, які обов'язково враховуються судом (ч. 2. ст. 67 КК України). Разом із тим вітчизняна судова практика свідчить, що врахування цієї обставини як обтяжуючої мало місце не в усіх випадках її встановлення в матеріалах кримінальної справи [14, с. 169].

Відповідно до ч. 4. ст. 67 КК України, якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК України як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз врахувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує. В цій законодавчій нормі «виявляється важливий принцип: за одне й те саме діяння не можна відповідати двічі» [14, с. 151]. Аналіз норм Особливої частини чинного КК України засвідчив, що вчинення злочину щодо особи похилого віку як кваліфікуюча ознака передбачена наразі лише в одному (ч. 2 ст. 365-2) з визначених КК України складів злочинів. На наш погляд, наявність такої ознаки у більшості складів злочинів, передбачених, зокрема, розділами II і IV КК України, могла б посилити кримінальну відповідальність за їх вчинення, адже «наявність обтяжуючих обставин дозволяє законодавцеві збільшувати обсяг санкції, яка пов'язується з основним складом» [15].

Таким чином, визнання кримінальним законом вчинення злочинів щодо осіб похилого віку як обставини, яка обтяжує покарання, характеризує підвищену суспільну небезпечність таких злочинів та винних у них осіб, впливає на призначення їм більш суворого виду покарання в межах санкцій статей Особливої частини КК України та загалом виступає важливим кримінально-правовим засобом запобігання вчиненню таких злочинів у майбутньому, стабільно зростаючи кількість яких становить серйозну проблему сучасності.

Л і т е р а т у р а

1. *Кримінальне право України: Загальна частина* : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін [та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса,

В. Я. Тація. — 4-те вид., перероб і допов. — Х. : Право, 2010. — 456 с. — С. 351—356; *Федорчук І. М.* Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. М. Федорчук. — Львів, 2010. — 16 с.

2. *Уголовный кодекс У.С.С.Р.* утверждённый ВУЦИК 23 августа 1922 г. С алфавитным указателем, Издание I (официальное). — Харьков : Издание Наркомюста УССР, 1922. — 50 с.

3. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік.* Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. — Ч. 26—27. Відділ Перший. — 1927 (27 червня). — 72 с. (укр. та рос. мовами).

4. *Закон об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик от 25 декабря 1958 года* // Ведомости Верховного Совета СРСР. — 1959. — № 1. — Ст. 6.

5. *Кримінальний кодекс України* від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 2. — С. 14.

6. *Кримінальний кодекс України* від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25. — Ст. 131.

7. *Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні* : Закон України від 16 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 4. — Ст. 18.

8. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування* : Закон України від 9 липня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 49—51. — Ст. 376.

9. *Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевий недоторканності особи* : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.

10. *Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах.* — 4-те вид. / [упоряд. д-р юрид. наук Гуторова Н. О., канд. юрид. наук Житний О. О.]. — Х. : Одиссей, 2008. — с. 109.

11. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — 9-те вид., переробл. та допов. — К. : Юридична думка, 2012. — 1316 с.

12. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* / відп. ред. С. С. Яценко. — [4-те вид., переробл. та доповн.]. — К. : А. С. К., 2005.

13. *Доронина Е. Б.* Беспомощное состояние потерпевшего в структуре состава убийства: теория, закон, практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Доронина Елизавета Борисовна. — Екатеринбург, 2004.

14. *Полтавець В. В.* Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України : монографія / В. В. Полтавець ; МВС України ; Луг. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України ; [наук. ред. канд. юрид. наук, проф. Л. М. Кривоченко]. — Луганськ, 2005. — 240 с.

15. *Львіна О. В.* Теоретичні питання змісту поняття обтяжуючих обставин у кримінальному праві України [Електронний ресурс] / О. В. Львіна. — Режим доступу: www.kul.kiev.ua/images/.../CHAS09_204.pdf.